

УДК 332.14:658.219.4 (477)

DOI: <https://doi.org/10.30838/EP.197.254-261>

Шепель Т.В.
кандидат економічних наук
Івано – Франківський національний технічний університет нафти і газу
Shepel Tetiana
PhD in Economic Sc.
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas University
<https://orcid.org/0000-0001-5286-3754>

РЕЛОКОВАНІ ПІДПРИЄМНИЦЬКІ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ: РОЛЬ, ЗНАЧЕННЯ, РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються особливості функціонування релокованих підприємницьких структур України в умовах сучасних соціально-економічних і геополітичних викликів. Проведено ретроспективний аналіз їхнього розвитку, визначено основні фактори, що вплинули на необхідність переміщення бізнесу, зокрема - військові дії, економічна нестабільність, зміни в законодавчому регулюванні тощо. Проаналізовано роль релокованого бізнесу у збереженні економічної стійкості держави, створенні робочих місць, забезпеченні інноваційного розвитку та інтеграції у глобальні ринки. Акцентовано увагу на викликах, з якими стикаються підприємства після переміщення: адаптація до нових умов регіонів/країн, відновлення виробничих процесів, налагодження логістики, взаємодія з місцевими органами влади та громадою. Окремо висвітлюється значення підтримки релокованих підприємницьких структур державою та міжнародними організаціями. Результати дослідження підкреслюють важливість розробки стратегій довгострокової підтримки переміщення підприємств і їхнього ефективного включення у відновлення економіки України.

Ключові слова: релокація, переміщення, бізнес, релокований бізнес, підприємницькі структури, військова агресія, російсько – українська війна, підприємництво.

RELOCALIZED BUSINESS STRUCTURES OF UKRAINE AT THE PRESENT STAGE OF THEIR FUNCTIONING: ROLE, IMPORTANCE, RETROSPECTIVE ANALYSIS

The article provides a comprehensive analysis of the functioning of relocated business structures in Ukraine at the current stage of their development in the context of socio-economic transformations. The role and significance of business relocation as a tool for adapting enterprises to extraordinary circumstances, in particular armed conflict, economic crisis and other external and internal challenges, is examined. A retrospective analysis of the processes of enterprise relocation is conducted, covering their causes, stages and results, with an emphasis on changes in the territorial structure of the national economy and the impact on regional development. The specifics of the adaptation of relocated enterprises to new business conditions are studied, including issues of infrastructure integration, staffing, the formation of new sales markets and the restoration of supply chains. Key challenges are highlighted, in particular legal, financial and logistical barriers that complicate the relocation process. The article also identifies strategic directions for improving support for relocated enterprises at the state level, including: developing effective financial assistance programs, improving legal regulation, stimulating cooperation between regional administrations and business structures, and creating an institutional framework to facilitate the integration of relocated enterprises into new economic ecosystems. In the context of martial law in Ukraine, businesses are experiencing a serious impact on their activities and economic stability. Enterprises are forced to seek adaptation strategies, in particular, using the possibility of relocation to ensure security and maintain functioning. Relocation support programs are becoming an important tool for ensuring business stability in the context of the Russian-Ukrainian war. The importance of flexibility and strategic planning is becoming tangible, as enterprises are looking for new ways to adapt to changes. Today, the activation of entrepreneurial activity is a necessary condition for strengthening the economic stability of the state.

Keywords: relocation, displacement, business, relocated business, business structures, military aggression, russian-Ukrainian war, entrepreneurship.

JEL classification: D24, D81, M13, M21.

Постановка проблеми. Військова агресія, розв'язана росією проти України, стала каталізатором масштабних деструктивних процесів в державі. Значні руйнування, яких зазнали об'єкти економічної та соціальної інфраструктури, спричинили серйозні порушення у функціонуванні підприємств, обмежили доступ до ресурсних баз і ринків збуту, що призвело до розбалансування економічної системи. Виклики супроводжувалися різкими економічними зрушеннями, серед яких інфляційні процеси, знецінення національної валюти та масові переміщення населення, які кардинально змінили соціально-економічну динаміку національного рівня. Забезпечення стабільності та функціональності підприємницької діяльності стало однією з ключових задач для економіки України. Здатність бізнесу адаптуватися до нових реалій визначається численними соціально-економічними процесами, які обумовлюють його стійкість та конкурентоспроможність. Український підприємницький сектор відіграє визначальну роль у підтримці економічної стабільності, забезпечуючи надходження до державного бюджету та створюючи джерела доходу для населення. Вітчизняний бізнес виступає не лише важливим елементом економічної системи, а й одним із фундаментальних чинників у подоланні кризових явищ. Його діяльність сприяє відновленню економічного потенціалу країни, забезпечуючи стійкість функціонування суспільства в умовах російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікаційна активність щодо релокації вітчизняного бізнесу в умовах російсько – української війни охоплює низку соціально-економічних питань. Розміщення бізнесу в умовах воєнного стану є складним і стратегічно важливим процесом. Питання, пов'язані з ключовими аспектами переміщення підприємств, їхньою подальшою діяльністю та підвищенням ефективності, досліджували багато науковців, серед яких І. Ахновська, І. Запужляк, О. Красняк, О. Ковалик, А. Шардакова, І. Колесник, А. Мережка та ін. Водночас сучасні реалії вимагають постійного аналізу змін у зовнішньому середовищі й розроблення інноваційних підходів до створення стратегій перенесення бізнесу та його адаптації до нових умов.

Мета статті – розробка ефективного підходу до переміщення підприємств малого та середнього бізнесу в Україні в умовах воєнних реалій.

Виклад основних результатів дослідження. З початком повномасштабної агресії з боку росії, українська економіка зазнала серйозних потрясінь. Вторгнення східного сусіда, змусило українські підприємства переглядати свої стратегії з урахуванням необхідності поступового відновлення ланцюгів постачання сировини та компонентів, а також адаптації до нових умов збуту. У сучасному бізнес-середовищі процес релокації став ключовим елементом стратегічного розвитку та виживання в умовах швидкозмінного світу.

Деякі підприємці, релокували частину виробництва до безпечніших регіонів. Головними проблемами, з якими зіткнувся український бізнес, це – невизначеність майбутнього, обмеженість ресурсів, дефіцит

фахівців, зниження внутрішнього попиту тощо.

Компанії, що опинилися в зонах активних бойових дій, зіткнулися з гострою необхідністю переміщення в безпечні регіони всередині України або за кордон, щоб забезпечити стабільність діяльності та закласти основи для майбутнього розвитку.

Відповідно до даних Мінекономіки України на жовтень 2023 року, близько 840 підприємств здійснили переїзд, з яких понад 667 відновили свою роботу на нових територіях. Серед обраних областей, лідирують – Львівська (199 од. або 23,7 %), Закарпатська (120 од. або 14,3 %), Чернівецька (78 од. або 9,3 %), Івано-Франківська (70 од. або 8,3 %), Дніпропетровська (65 од. або 7,7 %) Хмельницька (62 од. або 7,4 %), Тернопільська (51 од. або 6,1 %). Переважно, відбулося переміщення бізнесу до інших областей через близькість до кордону з Європейським Союзом та віддаленість від лінії зіткнення. Винятком є Рівненська (16 од. або 1,6 %) та Житомирська (6 од. або 0,7 %) області, через сусідство з країною Білорусь, яка є співучасником країни-агресора [1]. Окремої уваги заслуговує Дніпропетровська область (65 од. або 7,5 %). Не дивлячись на те, що вона розташована близько до лінії фронту, промисловий потенціал цієї території та близькість до підприємств, переміщення яких відбулося з Донецької, Харківської та Запорізької областей на захід країни є складним і нерентабельним. Тому робить дану область своєрідним логістичним хабом. У майбутньому, після деокупації, підприємства матимуть можливість повернутися ближче до своїх попередніх місць дислокації. (рис.1) [2]

Додатково, важливу роль у процесі релокації, відіграє розвинена логістична інфраструктура, що дозволяє підприємствам забезпечувати ефективну діяльність навіть у нових умовах. Значним чинником також є наявність кваліфікованої робочої сили, яка складається як з місцевих працівників, так і з тих, хто перемістився з окупованих або прифронтових територій.

Станом на березень 2024 р. зафіксовано близько 18 944 випадків переміщення бізнесу між регіонами. Найбільший потік підприємств відбувся з Києва (33,2 %), Дніпропетровщини (9,6 %) та Київської області (8,5 %). Примітно, що саме ці області також лідирують за кількістю прийнятих бізнесів, а Київ, зокрема, став основним пунктом призначення, куди переїжджає майже 28 % усіх релокованих підприємств. [3]

Згідно з даними Держкомстату [4], 173 компанії після переїзду зрештою повернулися в початковий регіон, при чому 59 з них — відновили діяльність у Києві. Водночас 626 підприємств кілька разів змінювали локацію, але так і не повернулися на своє місце реєстрації. Проблема транскордонного переміщення підприємств стає все актуальнішою. Релокування виробництва за межі країни актуалізує питання інтерналізації виробництва та збуту, оптимізації ресурсів і фіскальної політики, а також залежить від негативного впливу внутрішніх чинників.

Це призводить до виведення виробничих потужностей і фінансових ресурсів за кордон, що може значно вплинути на подальший розвиток як економіки

України, так і на світову, і економіку окремих регіонів. Країни, що приймають нові виробництва, отримують додаткові можливості для економічного зростання,

розвитку інноваційного потенціалу та збільшення експорту.

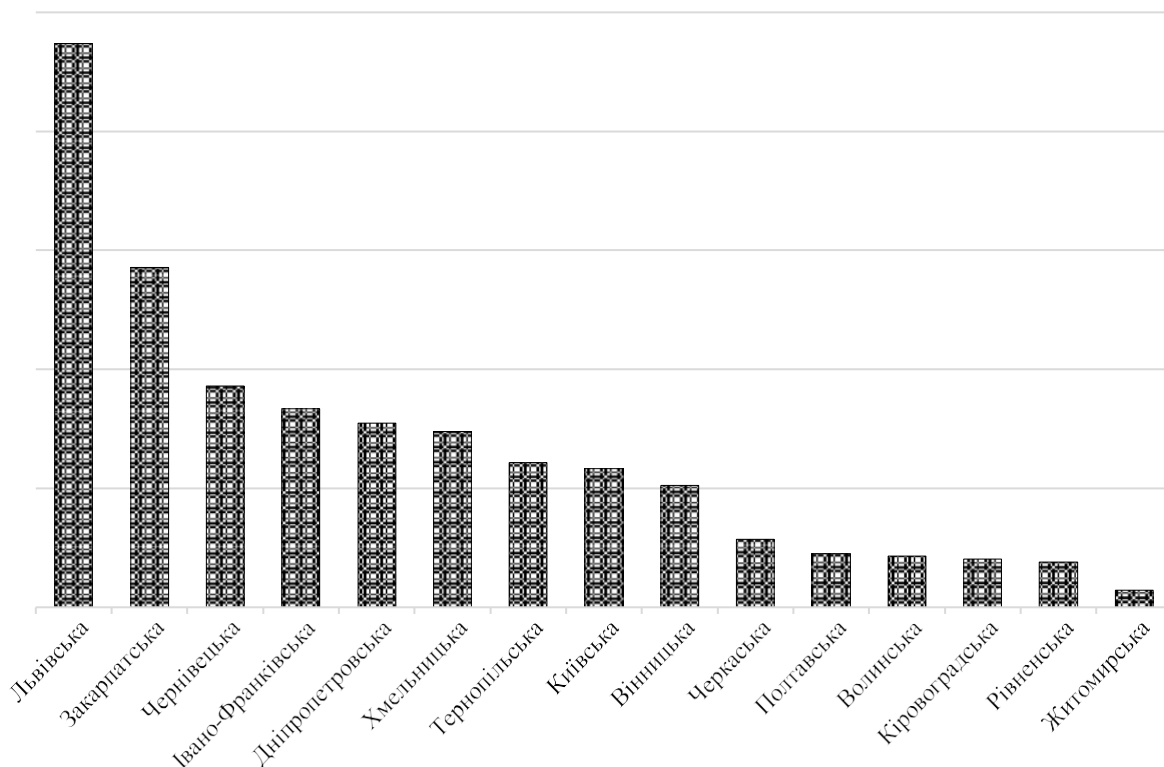

Рис. 1. Релоковані підприємства України станом на 2022 – 2023 рр., %
Джерело: сформовано автором

У сучасних умовах підприємницька діяльність набуває особливої важливості, адже вона не лише підтримує розвиток індустрій, але й відіграє ключову роль у протидії загрозам, підтримуючи національну та економічну безпеку регіонів. Завдяки цьому, збереження й розвиток бізнес-потенціалу та промислового капіталу стали одним із основних пріоритетів не лише для самих підприємств, але й - економічної політики держави під час війни. Для успішної релокації компаніям важливо врахувати кілька критичних факторів, серед яких – підтримка регіональної влади, доступ до сировини, розвинена логістична мережа, платоспроможний попит, а також можливості для проживання та працевлаштування як для працівників, так і для керівництва. Важливим є також доступ до кваліфікованих кадрів у новому місці.

Значна категорія власників підприємств розглядають можливість не тільки внутрішньої релокації в межах України, а й переміщення за кордон, особливо у сфері ІТ, консалтингу, маркетингу та медичного обслуговування. Основними напрямками релокації залишаються країни Європейського Союзу, такі як Польща, Німеччина, Болгарія, Бельгія, Естонія, а також Туреччина та Молдова [3].

Процес ухвалення рішення про релокацію за кордон вимагає детального аналізу ризиків та переваг цього кроку, складання комплексного переліку завдань, пов'язаних із переміщенням. Витрати на

релокацію охоплюють не тільки фізичне переміщення офісного устаткування, але й численні додаткові витрати, що можуть виникати вже з моменту прийняття рішення про переїзд і тривають навіть після облаштування підприємства на новому місці.

При плануванні переміщення підприємства слід зважати на стабільність політичної та економічної ситуації, статус країни на міжнародній арені та гарантії безпеки для інвесторів. Також необхідно враховувати потенційні ризики, пов'язані з міжнародними відносинами між дружніми та недружніми регіонами, враховуючи при цьому напрямки експорту продукції. З юридичної точки зору, процес релокації за кордон є значно складнішим порівняно з внутрішнім переміщенням, оскільки вимагає адаптації до іншого правового поля, податкової системи та нового бізнес-середовища.

Серед найбільших викликів для українських підприємств, які планують вихід на ринки країн Європейського Союзу, є високий рівень конкуренції, складнощі в організації господарської діяльності, необхідність пошуку компетентних бухгалтерів, що знаються на специфіці європейської бухгалтерії, а також мовні бар'єри. Важливо врахувати, що релокація передбачає два ключові етапи – закриття діяльності в Україні та офіційне відкриття бізнесу в новій країні, кожен з яких потребує відповідності певним вимогам.

Кожна держава має свої вимоги до іноземних компаній, і навіть у межах ЄС вони можуть значно

відрізнятися – від пакету необхідних документів і капіталу до дотримання вимог екологічної безпеки, отримання ліцензій та контрактів з місцевими партнерами. Уникнути всіх ризиків при переміщенні виробничих потужностей в іншу країну під час конфлікту складно, тому підприємства мають зважити усі можливі наслідки та співставити їх із вигодами від такого переїзду.

Досвід релокації українських підприємств за кордон свідчить про те, що більшість із них обрали для цього країни Європейського Союзу. Загалом 62% компаній, які прийняли рішення про переміщення, зупинили свій вибір саме на ЄС, оскільки він надає українським підприємствам нові можливості для розвитку [5].

Вибір країн ЄС, як нового напрямку, розширює перспективи українського бізнесу, зокрема в аспектах доступу до великих ринків, сучасних технологій та більш стабільного бізнес-середовища. Однак цей крок вимагає ретельного підходу: необхідно врахувати не лише

економічні та інфраструктурні переваги, але й подолати бар'єри, які можуть виникати через різні законодавчі, культурні та управлінські особливості країн Європейського Союзу (рис.2) [6].

Розміщення бізнесу в країнах Європи дає змогу українським компаніям працювати у середовищі з високими стандартами якості, де є доступ до інновацій, сучасного технологічного обладнання та кваліфікованої робочої сили. Водночас Європейський Союз забезпечує порівняно високий рівень захисту іноземних інвестицій, що особливо важливо для українських підприємств, які прагнуть стабільності в умовах війни. Дане переміщення допомагає не лише зберегти, а й розширити виробничий потенціал і навіть зайняти нові сегменти європейського ринку. Однак для досягнення цих цілей потрібно враховувати вимоги європейських країн до бізнесу, серед яких дотримання екологічних норм, відповідність продукції стандартам якості та забезпечення прозорості системи управління.

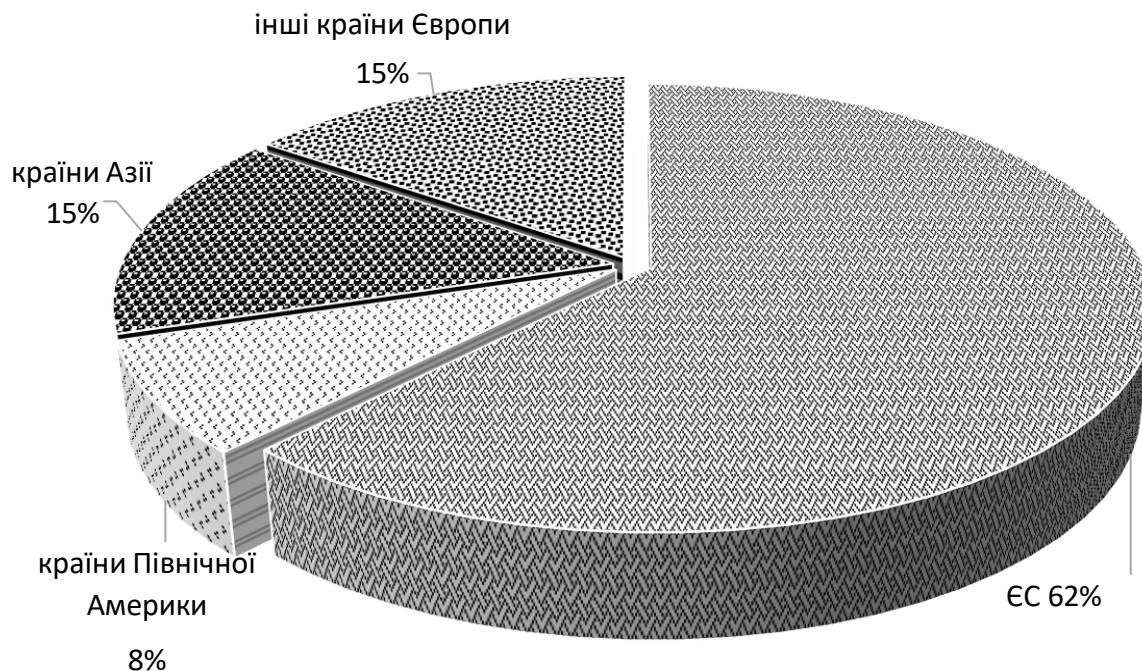

Рис. 2 Напрями релокації українського бізнесу за кордон, %
Джерело: сформовано автором

Щодо галузевого розподілу релокації бізнесу, то найбільша частка припадає на підприємства, що займаються гуртовою та роздрібною торгівлею, ремонтом автотранспорту, а також на переробну та харчову промисловість. На значному відстані далі йдуть телекомунікаційні компанії, підприємства в сфері ІТ, а також наукові установи сфери, будівництво та інші галузі. (рис.3) [7]

Основна увага українських підприємців зосереджена на тому, що бізнесове середовище в країнах Європейського Союзу вирізняється стабільністю і прозорістю, що створює надійні умови для розвитку підприємництва. Для українських компаній відкриваються можливості використання різноманітних програм і підтримки від держав ЄС, які покликані допомагати

стартапам, інноваціям і загальному бізнес-розвитку.

Окрім того, ринки Європи приваблюють низьким рівнем економічної злочинності, що забезпечує безпечні та надійні умови для ведення бізнесу. Варто зазначити, що у багатьох цих країнах реалізуються спеціальні програми та умови для іноземних підприємців, які дозволяють отримувати доступ до фінансових ресурсів і кредитування. Деякі країни навіть надають можливість отримати посвідку на проживання для іноземних підприємців, що сприяє легалізації бізнесу та отриманню статусу резидента. Ще однією перевагою є те, що у більшості країн ЄС існують спрощені процедури реєстрації компаній, що полегшує та пришвидшує запуск бізнесу [8].

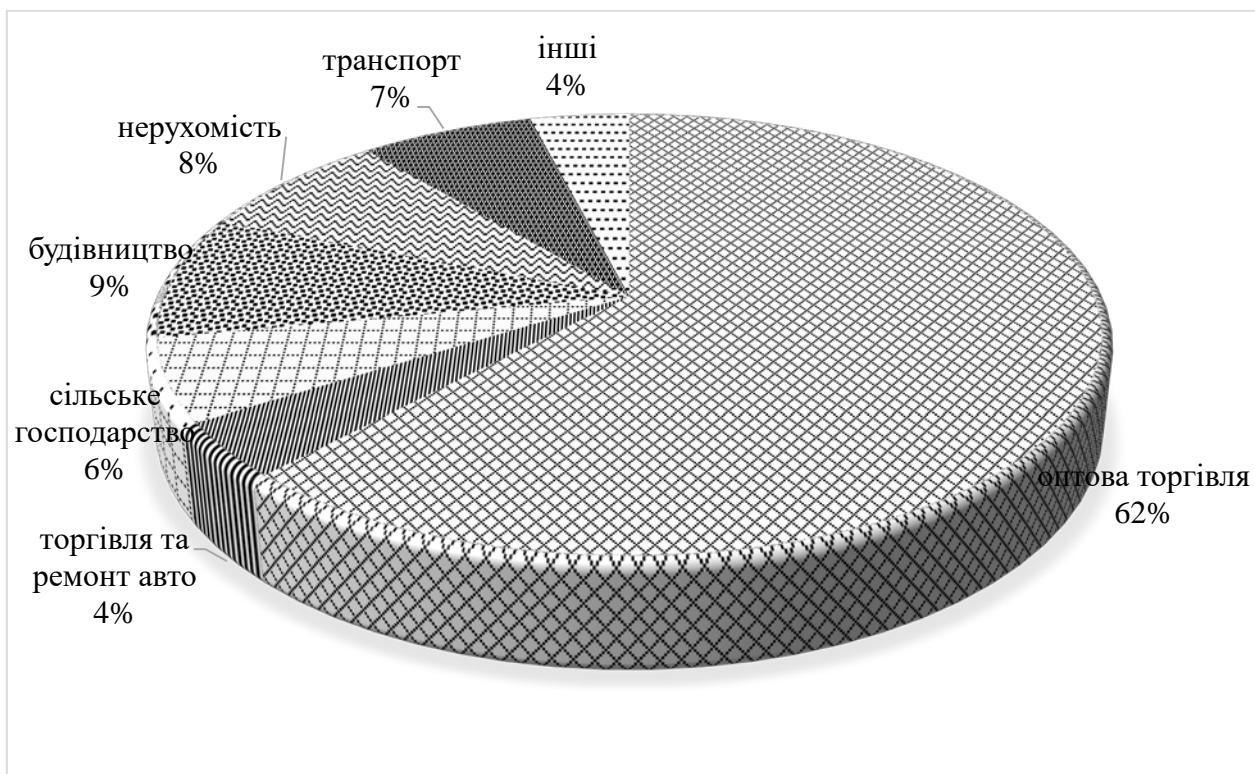

Рис. 3 Сфери компаній - релокантів, %
Джерело: сформовано автором

Проте, незважаючи на численні переваги, перенесення бізнесу до ЄС супроводжується і певними викликами. Одним із головних труднощів є різноманітність мов і культурних особливостей, що може ускладнити комунікацію та взаємодію для українських компаній. Підприємцям варто пам'ятати, що ринки Європи насичені виробничими підприємствами, що підвищує конкуренцію і ускладнює приваблення клієнтів. Крім того, кожна країна має свої власні правила, норми і податкові системи, що вимагає адаптації до нових умов

ведення бізнесу.

Зважаючи на наведені аспекти, підприємцям, які розглядають можливість релокації свого бізнесу до інших країн, необхідно ретельно проаналізувати як переваги, так і ризики, пов'язані з цим кроком. Важливо, щоб це дослідження стало основою для ухвалення обґрунтованих рішень, адже усвідомлення всіх можливих наслідків може значно підвищити шанси на успіх у новому бізнес-середовищі (табл.1).

Таблиця 1

Переваги та недоліки релокації до країн ЄС

Переваги	Недоліки
Стабільна політична ситуація	Мовні бар'єри
Підтримка підприємництва з боку держави	Висока конкуренція
Низький рівень або відсутність економічної злочинності.	Відсутність глибокого знання про законодавство та податкову систему приймаючої країни
Гнучкі умови кредитування для іноземців.	Відсутність та незначна кількість партнерів-контрагентів
Можливість отримання посвідки на проживання.	Специфіка ринків та моделей споживання
Мінімальні перешкоди при відкритті бізнесу	Негативне сприйняття місцевим бізнесом з позицій ризиків втрати ним частини свого ринку

Джерело: сформовано автором

На сьогодні, українські підприємства, які приймають рішення про релокацію до країн Європейського Союзу, орієнтуються на кілька ключових напрямків, які стали популярними серед бізнесменів. Найбільшу частку серед вибраних країн займає Польща, куди вирушили 47% компаній, що здійснили релокацію. Ця країна приваблює українських підприємців не лише своїм стабільним бізнес-кліматом, але й можливістю інтеграції в європейський ринок (рис.4) [8].

Наступною за популярністю є Німеччина, куди переїхали 19 % українських підприємств. Німецький

ринок славиться своєю розвинутою інфраструктурою, потужними економічними ресурсами та високим рівнем технологічних інновацій. Це робить його привабливим для українських компаній, які прагнуть розширити свою діяльність на міжнародній арені. Болгарія, Бельгія та Естонія також увійшли до числа основних країн, які прийняли українські бізнеси, з частками 12%, 10% та 8% відповідно. Ці країни пропонують вигідні умови для ведення бізнесу, завдяки наявності кваліфікованої робочої сили та сприятливого законодавства для іноземних інвесторів [9].

Рис. 4 Основні країни ЄС, обрані вітчизняними підприємцями для релокації.

Джерело: сформовано автором.

Варто зазначити, що для багатьох підприємств малого та середнього бізнесу переїзд на нові ринки став не лише можливістю, але й необхідністю. Багато з них вперше почали реалізовувати свою діяльність за межами України, оскільки обставини змусили їх вжити термінових заходів. Особливо швидко впоралися з цими викликами компанії, які не мали значних активів в Україні — таких як виробництва, нерухомість або спеціалізовані ліцензії, що дозволяє їм швидше адаптуватися до нових умов бізнес-середовища.

Протягом двох років, що минули від початку

повномасштабного вторгнення, стало можливим спостерігати численні приклади успішної релокації відомих та великих українських компаній. Ці приклади демонструють, як підприємства, стикаючись із серйозними викликами, змогли швидко трансформувати свої стратегії та знайти нові шляхи для розвитку на міжнародному рівні. Така гнучкість і здатність до адаптації стали вирішальними чинниками для збереження конкурентоспроможності українського бізнесу в умовах глобальних змін (табл.2) [10].

Таблиця 2

Вітчизняні компанії релоковані за кордон

Назва компанії	Вид діяльності	Країна релокації
Фармак	фармацевтична компанія	Іспанія
Гідросила	Виробництво гідравліки для тракторів, комбайнів, будівельно-дорожніх та комунальних машин	Польща
Ajax Systems	бездротова система безпеки	Туреччина
Добродія Фудз	виробництво вівсяних пластівців	Польща
The Layers	заклад громадського харчування	Португалія
Ódyah	мережа магазинів українських брендів	Чехія
BUNNY NAILS	мережа студій манікюру	Польща

Джерело: сформовано автором

Висновки. Війна кардинально змінила життя кожного українця. Цей складний період став часом, коли не існує однозначно правильних рішень. Тисячі підприємців прийняли рішення перемістити свою

діяльність у більш безпечні регіони, адже безпека стала пріоритетом у нових умовах. Інші ж, попри всі труднощі, залишилися працювати вдома, адаптуючи свої робочі процеси до нових реалій.

Список використаних джерел:

1. 840 підприємств релокувалися у безпечніші регіони: що відомо? (2023). Евакуація. City. URL: <https://griml.com/KLWfI>.
2. 558 релокованих підприємств вже відновили роботу у безпечних регіонах країни. (2022). Мінекономіки. URL: <https://griml.com/ki07M>.
3. Терещук А. (2022). Релокація бізнесу в Україні та в ЄС. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/213880_relokatsya-bznesu-v-ukranu.
4. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Опитування українського бізнесу. (2022). Gradus Research Company. URL: https://gradus.app/documents/262/Gradus_Forbes_Ukrainian_Business_Survey.pdf.
6. Лещенко Д. (2024). Релокація бізнесу в умовах війни: у які регіони переїжджають підприємства. URL: <https://ueff.org/news/relokatsiia-bznesu-v-umovakh-viyny-v-iaki-rehiony-pereizhdzaiut-pidpriyemstva-295/>.
7. Врятувати бізнес: як релокуються українські компанії та де шукають підтримку. (2024). Kyivstar Business Hub. URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/vryatuvati-biznes-yak-relokuyutsya-ukrayinski-kompaniyi-ta-de-shukayut-pidtrimku>.
8. Ковалик О., Шардакова А.Д. (2023). Передумови та досвід релокації діяльності вітчизняних виробничих підприємств в умовах невизначеності. Економіка: реалії часу, № 4(68). С. 50-60. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2023/No4/50.pdf>.
9. Бабенко М. (2023). Іспанія, Туреччина, Польща. Куди йдуть українські бізнеси для розвитку та прибутків. URL: <https://griml.com/AjIM2>.
10. Волинець Д. (2024). Це українці, які запустили бізнес за кордоном. П'ять історій за два роки. URL: <https://www.village.com.ua/village/business/their-life/349139-tse-ukrayintsi-yaki-zapustili-biznes-za-kordonom>.

References:

1. 840 pidpriyemstv relokuvalysya u bezpechnishi rehiony: shcho vidomo? [840 enterprises relocated to safer regions: what is known?] Retrieved from: <https://griml.com/KLWfI>. [in Ukrainian].
2. Minekonomiky:558 relokovanykh pidpriyemstv vzhe vidnovyly robotu u bezpechnykh rehionakh krayiny [Ministry of Economy: 558 relocated enterprises have already resumed work in safe regions of the country]. Retrieved from: <https://griml.com/ki07M>. [in Ukrainian].
3. Tereshchuk A. (2022). Relokatsiya biznesu v Ukraini ta v YES [Relocation of business in Ukraine and in the EU]. Retrieved from: https://biz.ligazakon.net/analytics/213880_relokatsya-bznesu-v-ukranu. [in Ukrainian].
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <https://ukrstat.gov.ua/derzhkomstat>. [in Ukrainian].
5. Opytuvannya ukrayins'koho biznesu. 2022. [Gradus Research Company. Ukrainian Business Survey. 2022.].

Gradus Research Company. Retrieved from: https://gradus.app/documents/262/Gradus_Forbes_Ukrainian_Business_Survey.pdf. [in Ukrainian].

6. Leshchenko D. (2024). Relokatsiia biznesu v umovakh viiny: u yaki rehiony pereizhdzhaiut pidpriemstva. [Relocation of business in the conditions of war: to which regions are companies moving]. Retrieved from: <https://ueff.org/news/relokatsiia-biznesu-v-umovakh-viiny-v-iaki-rehiony-pereizhdzhaiut-pidpriemstva-295/>. [in Ukrainian].

7. Vriatuvaty biznes: yak relokuiutsia ukrainski kompanii ta de shukaiut pidtrymku. [Save business: how Ukrainian companies relocate and where to look for support]. (2024). Kyivstar Business Hub. Retrieved from: <https://hub.kyivstar.ua/articles/vryatuvati-biznes-yak-relokuyutsya-ukrayinski-kompaniyi-ta-de-shukayut-pidtrimku>. [in Ukrainian].

8. Kovalyk, O., & Shardakova, A. (2023). Peredumovy ta dosvid relokatsiyi diyal'nosti vitchyznyanykh vyrobnychych pidpriyemstv v umovakh nevyznachenosti. [Prerequisites and experience of relocation of domestic manufacturing enterprises in conditions of uncertainty]. *Economics: realities of the time*, No. 4(68). Pp. 50-60. Retrieved from: <https://economics.net.ua/files/archive/2023/No4/50.pdf>. [in Ukrainian].

9. Babenko M. (2023). Ispaniya, Turechchyna, Pol'shcha. Kudy ydut' ukrayins'ki biznesy dlya rozvytku ta prybutkiv [Spain, Turkey, Poland. Where are Ukrainian businesses going for development and profits]. Retrieved from: <https://griml.com/AjIM2>. [in Ukrainian].

10. Volynets D. (2024). Tse ukrayintsi, yaki zapustyly biznes za kordonom. P'yat' istoriy za dva roky [These are Ukrainians who launched a business abroad. Five stories in two years]. Retrieved from: <https://www.village.com.ua/village/business/their-life/349139-tse-ukrayintsi-yaki-zapustili-biznes-za-kordonom>. [in Ukrainian].